

מעללי אנוש או 'עלילת קדוש'?

על ידו המכוונת של הקב"ה בסיפור מכירת יוסף

גיבורי המקרא, ואפילו הנבחרים והמעולים שבהם, מוצגים בתנ"ך כדמויות אנוש, על חולשותיהן וכישלונותיהן. הם עושים את מעשיהם על פי בחירתם, נענשים על חטאיהם ללא משוא פנים, וזוכים לגדולה ולרוב טוב כאשר הם שומרים את דרך ה' ועושים צדקה ומשפט. אולם בעלי המדרש לא הסתפקו במבט האנושי, הפרטי והמידי על מעשיהם של אותם גיבורים, ובעיקר של אבות האומה ושבטי ישראל. הם ביקשו לראות רובד נוסף ועמוק בסיפורים, רובד שבו מכוונים מאורעותיהם על ידי ההשגחה העליונה, ומהווים חלק מתכנית אלוהית כוללת ליצירת האומה ולגאולתה.¹ למן דרשות גזרה שווה התולות נסים שונים שאירעו לישראל בזכות אבותיהם² ועד לכלל 'מעשי אבות סימן לבנים',³ מוציאים הדרשנים את האבות מכלל אנשים פרטיים ומעניקים משמעות הרת גורל לכל פעולה מפעולותיהם.

הקריאה הכפולה של האירועים, ברובד האנושי הפרטי וברובד הלאומי הכללי, בולטת מאוד בסדרת מדרשים הקשורים לסיפור מכירת יוסף. אמנם גם המקרא מבליט את ההשגחה הפרטית הייחודית שזכה לה יוסף, ואפילו בשלבים הקשים ביותר של

1. על כפל מבט במקרא עצמו, המייחס את מהלך האירועים מצד אחד ליד ה' ומצד שני לפעולות האדם, ראה: י"א וליגמן, 'גבורות האדם וישועת האל: הסיבתיות הכפולה בחשיבה ההיסטורית של המקרא', מחקרים בספרות המקרא, ירושלים תשנ"ו, עמ' 62-81 (תודתי נתונה לפרופ' אביגדור שנאן על הפניה זו). וליגמן מתמקד בתיאורים של ישועה וניצחון ואינו מתייחס אל פרשת מכירת יוסף שתידון בהמשך; ואכן, בפרשה זו, כפי שנראה, נוסף המבט המייחס את האירועים להתערבות הקב"ה בעיקר במדרשים, ובמרבית המקרים אינו עולה מן התורה עצמה.
2. השווה דרך משל: בראשית רבה פרשה מח י, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 487-488; פרשה נה ח, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 593; פרשה סה יח, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 731 ועוד.
3. בניסוח מפורסם זה אין הכלל מצוי לפנינו בספרות חז"ל, אך השווה: "נטל הקב"ה סיחתן שלאבות ועשאה מפתח לגאולתן שלבנים" (בראשית רבה פרשה ע ו, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 803), וראה גם תוספתא סוטה פ"ח ה"ו, מהד' ליברמן עמ' 204 (ובדומה בבלי סוטה לד ע"א). והשווה גם רמב"ן לבראשית י"ב, ו, המצטט מדברי 'רבותינו' את המשפט "כל מה שאירע לאבות סימן לבנים".

ירידתו נאמר "ויהי ה' את יוסף" (בראשית ל"ט, ב, כא); אבל לכאורה מדובר על הצלחתו המקומית והמידית – בשירות אדוניו המצרי או בנשיאת החן בעיני שר בית הסוהר. להבנה שלכל האירועים שעברו עליו הייתה תכלית חיובית מכוונת מגבוה הגיע יוסף עצמו, כשראה בעלייתו במצרים שליחות עליונה, ואמר לאחיו "לא אתם שלחתם אותי הנה כי האלהים" (שם מ"ה, ח); אך מטרת אותה שליחות, כפי שהוא הבין אותה, הייתה הצלת בית יעקב מחרפת הרעב והעוני, "כי למחיה שלחני אלהים לפניכם" (שם, ה). גם כאן מדובר במטרה מידית, הנמצאת באופק ראייתו של הגיבור הרואה את ההווה בלבד, אם כי הוא עצמו מדגיש את הפער בין מחשבות ה' למחשבות האדם: "ואתם חשבתם עלי רעה אלהים חשבה לטובה" (בראשית נ', כ).

בעלי המדרשים, שהכירו את השתלשלות הסיפור גם לאחר כמה דורות, הוסיפו לו ממד של עומק רב. במקרה זה אין מדובר בהענקת משמעות לכל פעולה פרטית, אלא במבט מקיף על הסיפור כולו: מכירת יוסף למצרים מוצגת כשלב בתכניתו של הקב"ה לביצוע גזרת "כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם" (שם ט"ו, יג), ואף כחלק ממטרתה הסופית של תכנית זו – גאולת ישראל ממצרים. רמז ראשון בכיוון זה אנו מוצאים בבראשית רבה תוך דיון במשמעות המילה 'פסים':

ר' שמעון בן לקיש (אמר) בשם ר' אלעזר בן עזריה, 'לכו וראו מפעלות אלהים נורא עלילה על בני אדם' וגו' (תהילים ס"ו, ה), למה 'וישנאו אתו' (בראשית ל"ז, ד)? בשביל שקרע הים לפניהם, 'פסים' – פס ים.⁴

לפנינו לכאורה דרשת נוטריקון פשוטה: "פסים" – "פס ים"; אולם הדרשן מוסיף כאן עומק רב לכל הפרשה, כשהוא קושר בין שנאת האחים ליוסף, שהביאה לירידתו – ובעקבותיו לירידת כל ישראל – למצרים, לבין סופו הרחוק של הסיפור, ביציאת מצרים וקריעת ים סוף. רמז ליד ה' המכוונת את המאורעות לקראת המטרה הרחוקה עולה מן הפסוק מתהילים המצוטט כאן, לכאורה ללא צורך ברור: "לכו וראו מפעלות אלהים נורא עלילה על בני אדם".⁵ פסוק זה בהקשרו כאן מלמד שהמעשים כולם מכוונים מלמעלה, והאירועים אינם נשלטים על ידי יוסף ואחיו, גיבורי הסיפור, אלא מכוונים מידי מעולל כל העלילות, הקב"ה.

פיתוח של דרשה זו עולה בכמה וכמה מקורות, בעיקר מספרות התנחומא-ילמדנו. ניסוח רחב שלה בא, דרך משל, בקטע ממדרש ילמדנו לפרשת וישב שהדפיס יעקב מאן

4. בראשית רבה פרשה פד ח, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1011.

5. אמנם בהקשר של קריעת ים סוף יש לפסוק זה משמעות נוספת, שכן בפסוק שלאחריו נאמר: "הפך ים ליבשה" וגו'. אבל כפי שנראה בהמשך, התפתחה הדרשה לכיוון שאינו קשור לקריעת ים סוף, תוך הפיכת עניין ה'עלילה' למרכז העניין.

מתוך כתב יד של 'ילקוט תלמוד תורה':

א"ר יהודה צריכין היו יעקב ובניו לירד למצרים מכופתין בקולרין, ולא עשה כן, אלא בעל המחשבות חשב היאך להורידן בכבוד, הביא עלילה, שיאהב יעקב ליוסף וישנאו אותו אחיו וימכרו אותו לישמעאלים, וירד למצרים, כדי שירד בעלילה. ואימתי הביא עליו עלילה, בעת שנתיאש משעבוד מצרים ונתישבה דעתו... מיד הביא עליו עלילה על ידי יוסף.⁶

הפסוק שנדרש בבראשית רבה, "נורא עלילה על בני אדם", איננו מצוטט כאן; אך המילה 'עלילה', הפעם לא בהוראה הנייטרלית 'מעשה' אלא בהוראת 'תואנה', חוזרת בקטע קצר זה ארבע פעמים, וברור שהיא מילת מפתח חשובה. ה'עלילה' עצמה מדגישה את ידו המכוונת של הקב"ה, השולט כביכול ברגשותיהם ובמעשיהם של בני האדם ומכוון אותם למטרתו. המטרה עצמה שונה כאן מזו שהוצגה בבראשית רבה: הדרשן המאוחר אינו מציב את סוף הסיפור, יציאת מצרים וקריעת הים, כמטרה המרכזית, אלא את עצם ירידת ישראל למצרים.⁷ אך הבאת העלילה והכוונת הדברים מוצגות כאן כמעשה של חסד: גזרת השעבוד עשויה הייתה להתקיים בדרך אכזרית יותר ("מכופתין בקולרין"), אבל הקב"ה המתק את הדין וגלגל את הדברים כדי "להורידן בכבוד".⁸

6. ראה: J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, Cincinnati 1940, חלק עברי, א, עמ' שכח-שכט, סימן קנג.

7. כיוון דומה עולה מדרשה נוספת המציגה את שליחת יוסף על ידי יעקב לראות את שלום אחיו כשליחות שלא נועדה אלא להוציא אל הפועל את גזרת ברית בין הבתרים: "וישלחו מעמק חברון" (בראשית ל"ז, יד), והלא אין חברון נתונה אלא בהר... אמר ר' אחא, הלך להשלים העצה העמוקה שנתן הקב"ה בינו ובין חבר הנאה שקבור בחברון, 'ועבדום ועינו אותם' (בראשית ט"ו, יג) (בראשית רבה פרשה פד יג, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1016).

8. לדרשה זו מקבילות רבות. לניסוחים קרובים ראה: תנחומא וישב ג; אגדת בראשית סא, ג, מהד' בובר עמ' 122. גם במקורות אלה בולט השימוש במילת המפתח 'עלילה'. כיוון אחר אנו מוצאים בבראשית רבה פרשה פו א, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1051, שם באה דרשה רחבה על הפסוק "בחבלי אדם אמשכם בעבדות אהבה" וגו' (הושע י"א, ד) הקושרת אותו לירידת יוסף למצרים, ומיד לאחריה (שם ב) – לכאורה ללא קשר לפסוק זה – מופיעה דרשה מקבילה לזו שהבאנו מילקוט תלמוד תורה, אך ללא מילת 'עלילה' כמילת מפתח: "ויוסף הורד מצרימה" (בראשית ל"ט, א)... הוריד את יעקב למצרים, ר' ברכיה בשם ר' יהודה בר סימון, לפרה שהיו מושכים אותה למקיליון ולא היתה נמשכת, מה עשו לה, משכו את בנה לפנייה והיתה מהלכת אחריו על כורחה. כך ראוי היה יעקב לירד למצרים בשלשלויות, אמר הקב"ה בני בכורי ואני מורידו בביזיון אתמהא... אלא הריני מושך את בנו לפניו והוא יורד אחריו על כורחו". מקבילה דומה מופיעה בתנחומא (בובר) וישב טו, עמ' 185. בבבלי שבת פט ע"ב עולה רעיון זה בניסוח קצר, אך תוך היסמכות על הפסוק מהושע ("בחבלי אדם" וגו'): "אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן, ראוי היה יעקב אבינו לירד למצרים בשלשלאות של ברזל, אלא שזכותו גרמה לו,

התערבותו של הקב"ה בקורותיו של יוסף, תוך שימוש חוזר ונשנה במילה 'עלילה', באה גם בהקשרים מדרשיים נוספים.⁹ המבט הכפול, המבליט את קוצר ראותו של האדם העסוק בשלו, כנגד הכוונתו העליונה של הקב"ה המגלגל את האירועים לקראת מטרתו רבת החשיבות, עולה גם במדרשי חז"ל לפרשת יהודה ותמר הקוטעת את סיפור מכירת יוסף.¹⁰ גם כאן חוזרת לעתים מילת 'עלילה'.¹¹

ב

מבט כפול זה על הסיפורים מעלה שאלות תאולוגיות קשות. הצגת מעשי האדם כמכוונים על ידי ההשגחה מטשטשת את הגבול בין כורח לבחירה חופשית, ועלולה להטיל ספק באמונה בשכר ועונש. אולם במדרשים שהבאנו עד כה אין כל התייחסות לשאלות אלה, והדברים מוצגים כאילו הם מתרחשים בשתי רמות שונות, שאין לאחת מהן השלכה על חברתה: יעקב אוהב את יוסף; האחים שונאים אותו ומוכרים אותו; יהודה מוליד ילדים מתמר בלי לזהותה; וכל אלו – שעה שהם בוחרים לעשות את מעשיהם – אינם יודעים כלל שהם משמשים כלי בידי ההשגחה המכוונת את האירועים למטרתה.

אבל הסתירה הרוחשת בכל זאת מתחת לפני השטח אי-אפשר לה שלא תעלה ותצוף. ואכן, בשכבת המדרשים התנחומאית היא עולה בגעש רב, תוך התרסה עזה כלפי

דכתיב 'בחבלי אדם אמשכם בעבדות אהבה ואהיה להם כמרימי על על לחיהם ואט אליו אוכיל' (וראה ניסוח רחב יותר של הדברים במדרש תהילים קה ה, מהד' בובר עמ' 450, ובתנחומא [בובר] וישב יח, עמ' 188). ברי ש"חבלי אדם" ו"עבדות אהבה" נדרשים כאן כמטפורה למשיכת יעקב למצרים על ידי 'אדם', הוא יוסף, שיעקב היה קשור אליו באהבה (ראה: מ' זיידל, 'אדם זה יוסף', חקרי מקרא, ירושלים תשל"ח, עמ' קנז-קסו, בעיקר בהערה 1). הדברים מפורשים יותר (אם כי בניסוח המטשטש את המטפורה תוך חיפוש "חבלים" אמתיים בסיפור ומציאתם ב"חבלים שמשכו את יוסף מן הבור") במדרש לקח טוב לבראשית ל"ט, א, מהד' בובר עמ' 196; שם גם מצורף משל הפרה לדרשה.

9. ראה, דרך משל, לעניין יציאת יוסף מבית הסוהר: "עד שהגיע קצו לצאת הביא הקב"ה עלילות עליו כדי להוציאו, שנאמר 'ויהי מקץ שנתים ימים' (בראשית מ"א, א)" (תנחומא [בובר] מקץ ג, עמ' 190), ובמדרש לקח טוב לבראשית מ', א, מהד' בובר עמ' 201, תוך חזרה לפסוק שפתחנו בו (בתהילים ס"ו, ה): "ר' חנין בש"ר יוחנן אמר, 'לכו חזו מפעלות אלהים נורא עלילה על בני אדם', מקציף מלך על עבדיו כדי ליתן גדולה לצדיק – זה יוסף, עבדים על אדוניהם ליתן גדולה לצדיק – זה מרדכי, ומה היה הקצף של פרעה, דכתיב חטאו משקה מלך מצרים והאופה...".

10. אחד הניסוחים המרהיבים ביותר בא בקטע: "שבטים היו עוסקים במכירתו שליוסף, ויעקב היה עוסק בשקו ובתעניתו, ויהודה עוסק לקחת אשה, והקב"ה בורא אורו של מלך המשיח" (בראשית רבה פרשה פה א, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1030).

11. למשל: "ראה כמה עלילות הביא הקב"ה עד שלא העמיד מלך המשיח מיהודה" (תנחומא [בובר] וישב יג, עמ' 184); והשווה גם אגדת בראשית סד ג, מהד' בובר עמ' 129.

מעלה.¹² בתנחומא וישב ד, שב הדרשן ופותח בפסוק בתהילים ס"ו, ה ("נורא עלילה על בני אדם"), ומקבץ כמה אירועים שהקב"ה תכנן מראש, אך הציגם בתורה כעונש על חטאי האדם. הדברים ארוכים, אך משום חשיבותם נביא אותם כאן בקיצורים קלים בלבד:¹³

'ויוסף הורד מצרימה', זה שאמר הכתוב 'לכו חזו מפעלות אלהים נורא עלילה על בני אדם'. א"ר יהושע בן קרחה, אף הנוראות שאתה מביא עלינו בעלילה את מביאן.

בא וראה, כשברא הקב"ה את העולם מיום הראשון ברא מלאך המות... ואדם נברא בששי, ועלילה נתלה בו שהוא הביא את המיתה לעולם, שנאמר 'כי ביום אכלך ממנו מות תמות' (בראשית ב', יז).

משל למה הדבר דומה, למי שמבקש לגרש את אשתו. כשבקש לילך לביתו כתב גט. נכנס לביתו והגט בידו, מבקש עלילה ליתנו לה. אמר לה, מזגי לי את הכוס שאשתה. מזגה לו. כיון שנטל הכוס מידה אמר לה, הרי זה גיטך. אמרה לו, מה

12. ייתכן שבנוסף לבעיה העניינית, כיוונה גם מילת המפתח 'עלילה' את הדברים. מילה זו במשמעה הקדום נייטרלית ותמימה: 'עלילה' היא מילה כללית, כ'דבר', 'מעשה' או 'עניין', ותוכנה עשוי להיות חיובי או שלילי, תוך בחינת כל מקרה לגופו. אולם במקרא באה 'עלילה' במשמע חיובי או נייטרלי רק כשמדובר בעלילותיו של הקב"ה, ואילו בכל המקרים שבהם נזכרת 'עלילה' בעניין מעשי בשר ודם היא באה בהקשר שלילי. מובן שאין הדבר הופך את המילה עצמה לשלילית, אך הקשרים חוזרים ונשנים אלו אולי תיווכו בשינוי ההדרגתי שחל במשמעה בלשון חכמים: למן ספרות התנאים ועד לספרות המדרשית המאוחרת אנו רואים שנוסף למילה זו גוון שלילי, וצירופים כ'מבקש עלילה', 'בא בעלילה' או 'מוצא עלילה' שכיחים בה בהקשרים של אי-יושר, חטא ודרכי עקיפין. טשטוש מסוים נוצר במקורות גם בין 'עלילה' ל'עילה' וסיבה.

13. דיון בדרשה זו ובהקשרה ראה: א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"ו³, עמ' 248. מקבילה קרובה מאוד מופיעה אצל מאן (לעיל, הערה 6), עמ' רעד, סימן י. וראה דרשה דומה בתוספת כמה עניינים: "הרבה נתייחדו עד שלא באו לעולם, המות מתוקן היה שיבא לעולם... ולא הביא הקב"ה את המות אלא על ידי הנחש שהיה מתוקן... וצפוי היה לפני הקב"ה שאדם עתיד לאכול ממנו וימות בעלילה... עתיד היה המבול לבא לעולם ויתפלט ממנו נח ובניו... צפוי היה שצדיק היה עומד ועולם מתנהג בו והעמידו... עתידים היו היסורים לעמוד והיה איוב מתוקן שיבואו על ידיו... עתידין ישראל לימכר בימי המן והיה מתוקן להם מרדכי שינצלו על ידו, עתידין ישראל לירד להשתעבד במצרים והיה יוסף מתוקן להם... עתידין ישראל להגאל ממצרים והיה משה מתוקן להם" (תנחומא שמות יז; וראה דיון רחב בדרשה זו ובבעיות התאולוגיות הכרוכות בה אצל: ח' מאק, אלא משל היה: איוב בספרות הבית השני ובעיני חז"ל, ירושלים תשס"ה, עמ' 120-123). נוסח זה מבליט את תכנונו הקודם של הקב"ה ואת ידיעתו, אך אין בו מן הטון המתריס שבתנחומא וישב (תודתי נתונה לתלמידי, יהושע גרנט, על מראי המקום בהערה זו).

פשעי? אמר לה, צאי מביתי, שמזגת לי כוס פשור! אמרה לו, כבר היית יודע שאני עתידה למזוג לך כוס פשור, שכתבת הגט והביאתו בידך?
אף כך אמר אדם לפני הקב"ה, רבש"ע, עד שלא בראת עולמך קודם שני אלפים שנה היתה תורה אצלך אמון... וכתוב בה 'זאת התורה אדם כי ימות באהל' (במדבר י"ט, יד). אלולי שהתקנת מות לבריות היית כותב בה כך? אלא באת לתלות בי את העלילה! הוי 'נורא עלילה על בני אדם'.

וכן אתה מוצא שאמר לו הקב"ה למשה 'אם יראה איש באנשים האלה הדור הרע הזה את הארץ הטובה' וגו' (דברים א', לה). 'איש' זה משה, דכתיב 'והאיש משה ענו' (במדבר י"ב, ג)... וכן הוא אומר, 'עתה תראה אשר אעשה לפרעה' (שמות ו', א), במלחמת פרעה אתה רואה ואין אתה רואה במלחמת שלשים ואחד מלכים. וכיון שאמר להם 'שמעו נא המורים' (במדבר כ', י), אמר לו הקב"ה, 'לכן לא תביאו את הקהל הזה' (שם, יב), הוי 'נורא עלילה'.

וכן הוא אומר ביוסף, 'ויראו אחיו כי אותו אהב אביהם' (בראשית ל"ז, ד)... בשביל כתונת פסים גרם לכל השבטים לירד למצרים. וא"ר יודן, היה הקב"ה מבקש לקיים גזירת 'ידוע תדע', והביא עלילה לכל דברים אלו כדי שיאהב יעקב את יוסף וישנאוהו אחיו וימכרו אותו לישמעאלים ויורידוהו למצרים וישמע יעקב שיוסף חי במצרים וירד עם השבטים וישתעבדו שם, הוי 'ויוסף הורד מצרימה', אל תקרי הורד אלא הוריד את אביו והשבטים למצרים. א"ר תנחומא למה הדבר דומה, לפרה שמבקשין ליתן עול בצוארה והיא מונעת העול מן צוארה, מה עשו נטלו את בנה מאחריה ומשכו אותה לאותו מקום שמבקשין בו לחרוש והיה העגל גועה, שמעה הפרה בנה גועה הלכה שלא בטובתה בשביל בנה. כך הקב"ה היה מבקש לקיים גזירת 'ידוע תדע', והביא עלילה לכל אלו הדברים, וירדו למצרים ופרעו את השטר. לכך נאמר 'ויוסף הורד מצרימה' (בראשית ל"ט, א). הוי 'נורא עלילה' וגו'.

בשני האירועים שהדרשן מוסיף כאן על מכירת יוסף הוא שם בפי הדוברים טענות קשות שהם מטיחים כלפי שמיא: אדם הראשון טוען שעוד לפני שנברא וחטא, כבר נגזר שהבריות ימותו,¹⁴ וחטאו אינו אלא עלילה לתלות בה את ביצוע התכנית; ומשה מתלונן

14. כדי להוכיח שהמוות קדם לבריאת האדם עולה כאן טיעון מעניין: התורה קדמה לעולם, ובה כבר כתובים דיני טומאת מת! מתברר שהדרשן תפס את התורה שקדמה לעולם (עניין המופיע במקורות קדומים רבים, כגון בראשית רבה פרשה א א, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1 ועוד) לא כאידאה מופשטת אלא כספר תורה כפשוטו, על כל הכתוב בו (והשווה גם שם א ד, עמ' 6-7). תפיסה דומה עולה גם בפיוטים העוסקים בעניין זה. ראה דרך משל את הטיעון ששם הקלירי בפי התורה, הבוחרת להינתן דווקא למשה, בקדושתא לשבועות 'ארץ מטה ורעשה': "וידבר יי

שכבר בעת שנגזרה גזרה על דור המדבר שלא ייכנסו לארץ, גם הוא נכלל בתוכם, ואף קודם לכן – עוד במצרים – נאמר לו ברמז שלא ייכנס לארץ, והצגת הדברים כעונש על חטא מי מריבה אינה אלא עלילה. מכירת יוסף מוצגת מעתה באור חדש: הירידה למצרים איננה עונש על חטא האחים,¹⁵ אלא מהלך אלוהי שתוכנן מראש.¹⁶

נימת ההתרסה העולה מן הדברים מקבלת ממד קשה עוד יותר על ידי המשל לבעל המבקש לגרש את אשתו (לכאורה ללא כל סיבה), מכין מראש את הגט, ומשתמש באירוע אקראי שהתרחש אחרי כתיבת הגט כעילה לגירושין. מובן שמשל זה אינו דומה לנמשל. טענת האישה: "כבר היית יודע שאני עתידה למזוג לך כוס פשור?" איננה אפשרית כלפי הקב"ה, הצופה ויודע כל מה שעתיד לקרות. אבל עצם העלאת הטענה בהקשר זה מחריפה את הדברים מאוד. דומה שהגענו כאן לשיא הקיצוני ביותר של המהלך.

ג

כאשר אנו מעיינים בפיוטים שנכתבו על פרשת מכירת יוסף, למן המאה השישית ועד למאה העשירית או אף האחת עשרה, מתברר שהמדרש על ה'עלילה' הנסתרת שמאחורי הדברים היה מקובל על פייטני ארץ ישראל והמזרח לדורותיהם. כדרכם של פייטנים, אין הם מספרים אותו בהרחבה, אלא שבים ורומזים אליו פעם אחר פעם על ידי שימוש במילת המפתח 'עלילה' ושילובה החוזר ונשנה בפיוטים העוסקים במכירת יוסף ובהורדתו למצרים.¹⁷

יצירותיהם של הפייטנים הקדומים – ינאי ושמעון הכהן בירבי מגס – לסדרים העוסקים בפרשת מכירת יוסף קטועות מאוד, ועל כן קשה לעקוב אחרי מהלכיהם. עם זאת, גם מן המעט ששרד ניכרת היכרותם עם המוטיב. ינאי פותח את פיוט ה'לסדר' ויהי

אל משה נרשם בי מעולם – הוא [משה] יירשי מורשת עולם וכו' (י' פרנקל [מהדיר], מחזור שבועות לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ירושלים תש"ס, עמ' 206; ש' אליצור [מהדירה], רבי אלעזר בירבי קליר: קדושתאות ליום מתן תורה, ירושלים תש"ס, עמ' 114).

15. הצגה של שעבוד מצרים כעונש על מכירת יוסף באה דרך משל במדרש תהילים י ג, מהד' בובר עמ' 93: "אמר ר' חנין, אמר הקב"ה לשבטים, אתם מכרתם אותו לעבד... חייכם שאתם קורין בכל שנה ושנה 'עבדים היינו לפרעה במצרים'".

16. תלותו של הדרשן כאן בכמה מן המקורות שהבאנו בסעיף הקודם עולה ממשל הפרה והעגל וכן מעצם ייסוד הדברים על הפסוק בתהילים ס"ו, ה, אבל פיתוחם ייחודי ויוצא דופן בתעוזתו.

17. לדרכם של פייטנים לרמוז לתכנים מדרשיים על ידי שיבוץ לשון מפסוק העומד במוקד הדרשה השווה: א' מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, ירושלים תשל"ז, עמ' 42-47. החומר הפייטני המובא בהמשך הדברים מתוך כתבי יד אותר בעזרת המאגרים הממוחשבים של המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה שעל יד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים מיסודו של פרופ' עזרא פליישר ז"ל ושל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית.

מקץ' (בראשית מ"א, א) בכינוי ליוסף :

אִישׁ אֲשֶׁר בַּעֲלִילָה רָד לִיפִיפִיָּה¹⁸

כלומר: זה שירד ("רד") למצרים ("יפיה"), על שום ירמיהו מ"ו, כ: "עגלה יפה פיה מצרים" בעלילה.¹⁹

גם הוויכוח בין יהודה ליוסף לאחר האשמת בנימין בגנבת הגביע מוצג אצל ינאי כחלק מהעלילה המכוונת משמים, וכלשונו (בפיוטי הקדושה לסדר "ויגש אליו יהודה", בראשית מ"ד, יח):²⁰

קָד <וַשׁ> עֲלִילָה עָשָׂה גִישַׁת יְהוּדָה אֶל יוֹסֵף
קָד <וַשׁ> עֲלִילָה עָשָׂה עֲנִיית יוֹסֵף לַיהוּדָה

מפיוטי ר' שמעון בירבי מגס לסדרים הכלולים בפרשות וישב ומקץ לא שרד כמעט כלום, אך בראש המחיה שלו בקדושתא לסדר "ואלה שמות" (שמות א', א) הוא מכנה את בני ישראל שירדו למצרים "משוכים בעלילות".²¹ כינוי זה מעניין במיוחד, שכן הוא מסגיר את אופי מקורו המדרשי של הפייטן: המילה "משוכים" מכוונת לדרשות הנסמכות על הושע י"א, ד ("בחבלי אדם אמשכם"), והמילה "עלילות" שלצדה מרמזת על קשר אפשרי בינן לבין הדרשות המעמידות במרכזן את הפסוק "נורא עלילה על בני אדם" (תהילים ס"ו, ה).²²

רמז נוסף לקשר בין שני הפסוקים עולה משבעתא קדומה,²³ כנראה מזמנו של ינאי,

18. ראה: צ"מ רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים א, ירושלים-תל אביב תשמ"ה, עמ' 231, שורה 8.

19. רבינוביץ, שם, לא עמד כראוי על פירוש הטור הזה, ותיקן את הדברים אל נכון נ"מ ברונזניק, פיוטי ינאי: ביאורים ופירושים, ירושלים תשס"א, עמ' 100. יש לציין שמשרידי המגן והמחיה של ינאי לסדר "ויוסף הורד מצרימה" (בראשית ל"ט, א) נראה שגם שם הוא עסק בעניין ההכוונה האלוהית של המהלכים, אך הטקסטים לקויים מאוד.

20. צ"מ רבינוביץ (לעיל, הערה 18), עמ' 224. הטקסט הנדפס אצל רבינוביץ לקוי מאוד, והושלם כאן על פי כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 2151, דף 22.

21. "יהלום (מהדיר), פיוטי שמעון בר מגס, ירושלים תשמ"ד, עמ' 151, שורה 1.

22. כינוי המתאר את ירידת ישראל למצרים 'בעלילה' בהקשר של פרשות יציאת מצרים בא גם אצל פייטן (כנראה מאוחר) שכתב סדר מקיף לויושע. כאשר הוא מספר על ירידת יעקב למצרים ("ויבוא ישראל מצרים ויעקב גר") הוא מכנה את העם: "זרע קודש אשר בעלילה הוגר". ראה: W.J. van Bakkum, 'Shir Ha-Shirim, a Medieval Hebrew Poem for the Seventh Day of Passover', *Dutch Studies* 1, 1995, p. 40, line 120.

23. שבעתא היא פיוט לתפילת עמידה של שבת או חג, ושמה נגזר משבע ברכות העמידה בימים אלו.

לסדר "ויוסף הורד מצרימה" (בראשית ל"ט, א).²⁴ הפייטן מתאר שם את ירידת יוסף במילים:

וְיוֹסֵף הוֹרֵשׁ בְּעֵלִילוֹת
וְהוֹמֵשׁ בְּעִבּוֹתוֹת אֱהָב סְלוּלוֹת
וְהַצִּלִּיחַ אֶל תּוֹכֵן עֵלִילוֹת...

בצד השיבוץ הברור מן הפסוק בהושע ("והומשך בעבותות אהב"), חוזר הפייטן פעמיים על מילת 'עלילות', בפעם הראשונה תוך ציון כללי לקורותיו, ופעם נוספת במסגרת כינוי לקב"ה ובהקשר של הצלחת יוסף במצרים.²⁵

מילת המפתח 'עלילה', העולה משרידי הפיוטים הקלסיים הקדומים לסיפור מכירת יוסף, אינה נעלמת גם בחלוף כמה מאות שנים של פייטנות, והיא שבה וצפה פעם אחר פעם גם ביצירות מתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת (למן המאה התשיעית ועד למאה האחת עשרה). כך, דרך משל, פותח אחד מן הקדומים בפייטני התקופה, ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי,²⁶ את הזולת שלו לפרשת מקץ²⁷ בכינוי ליעקב "אב הורד למצרים בעלילה", ואף מוסיף שמטרת ההורדה הייתה "להקים דבר נורא עלילה", תוך רמיזה מפורשת לתהילים ס"ו, ה ("נורא עלילה על בני אדם"). גם במי כמוכה שלו לאותה פרשה הוא מתאר איך "מצרים הורדתה קנויך בעלילות",²⁸ ובמי כמוכה לפרשת

24. ראה: ש' אליצור, מחזורי שבעתות לסדרים ולפרשות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 141, שורות 16-18.

25. פייטן קדום זה מדגיש מאוד את עלילות הקב"ה גם בהקשר של מעשה יהודה ותמר. בשבעתא שלו לסדר "וירד יהודה" (בראשית ל"ח, א) הוא אומר על ירידת יהודה ("וירד איש גבור באחים") ש"הוא עלילת מגן לריעים ואחים" (שם, עמ' 138, שורות 1, 5; 'מגן' כאן הוא כינוי לקב"ה, הבא כלשון מעבר לברכת 'מגן אברהם'); ובהמשך אותה שבעתא הוא חוזר ומדגיש את השגחתו של הקב"ה על יהודה, תוך שימוש מכוון בכינוי "תוכן עלילות": "ותוכן עלילת שמרו מזחי / כי עצתו היא תקום ותהי" (שם, שורות 8-9).

26. ראה עליו בקצרה: ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 192-193; וביתר פירוט: ע' הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה א, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד, עמ' 222-240.

27. 'זולת' הוא הקטע במערכת היוצר (פיוטים לברכות קריאת שמע) הפותח את ברכת הגאולה שאחרי פרשיות שמע ומעביר לפסוק "מי כמוכה". הטקסט מובא כאן על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, ט"ש H 10.24.

28. 'מי כמוכה' הוא הקטע המעביר במערכת היוצר מן הפסוק "מי כמוכה" אל "ה' ימלוך לעולם ועד". הציטוט כאן הוא על פי כ"י קמברידג' שם; בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, ט"ש ס"ח 275.191 בא הנוסח "מצרים הורדתם בעלילות", ומשרידי הטור הבא שם ניכר סיומו בכינוי "נורא עלילות", המכוון שוב לתהילים ס"ו, ה (בכ"י ט"ש H 10.24 מסתיים טור זה בכינוי "נורא תהילות").

ויגש²⁹ הוא מסביר בפירוט איך ירדת ישראל למצרים הייתה עלילה שנועדה לקיום גזרת "ידוע תדע" שבברית בין הבתרים:

אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה לָאֵב אֲמַרְתָּה
בְּיָדוֹעַ תִּדַּע אֲשֶׁר גָּמַרְתָּה
גָּזְעוּ לְצוּעַן בְּעֵלִילָה הוֹרְדָתָה
דְּבָרְךָ אֲשֶׁר דִּבַּרְתָּה קִיַּמְתָּה

גם ר' אלעזר בירבי קילר (פייטן בן המאה התשיעית או העשירית, שחתימתו דומה לחתימת ר' אלעזר בירבי קיליר הקדום)³⁰ ביוצר שלו לפרשת וישב, מקדים לסיפור קנאת האחים ביוסף את הקביעה: "זאת היתה עלילה להם".³¹ ופייטן מזרחי אנונימי בן אותם ימים, שחיבר מחזור מקיף של שבעתות לפרשות, מתאר בשבעתא לפרשת ויחי את מגורי יעקב במצרים במילים: "גר יעקב שם בעלילה".³²

גם ר' שמואל השלישי, מראשי הישיבה בארץ ישראל בסוף המאה העשירית ובראשית המאה האחת עשרה,³³ מספר ביוצר שלו לפרשת וישב איך האחים מתכנסים להעמיק עצותיהם על יוסף "כדי שישתלח בעלילה";³⁴ וביוצר לפרשת ויגש,³⁵ תוך ציטוט דבריו של יהודה "ותאמר אל עבדיך הורדהו" (בראשית מ"ד, כא), הוא מוסיף (כאילו מפי יהודה עצמו, אך כמובן תוך הוספת מבט שלא היה יכול להיות ידוע ליהודה) שהדברים היו "בעלילת קדוש".³⁶

29. על פי כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה (2714/8), d. 41, דף 26א.

30. על זמנו ומקומו של פייטן זה ראה: ש' אליצור, פיוטי ר' אלעזר בירבי קילר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 140-146.

31. שם, עמ' 176, שורות 13-14.

32. ש' אליצור (לעיל, הערה 24), עמ' 183, שורה 3. המילה 'עלילה' חוזרת אצל פייטן זה גם בשבעתא לפרשת מקץ ("גם בעלילה לא נ[...]. עד אשר שועיך"; שם, עמ' 180, שורה 3), אך ההקשר שם לקוי.

33. ראה עליו: ע' פליישר (לעיל, הערה 26), עמ' 195-196; נ' קצומטה, הסגנון העברי בפיוטי שמואל השלישי, ליידן-בוסטון תשס"ג, עמ' 19-22, ובספרות הרשומה שם.

34. ראה: מ"צ וייס, 'שרידים מהגניזה', הצופה לחכמת ישראל ח, תרפ"ד, עמ' 182. ר' שמואל השלישי מבליט כאן באמנות את שני הרבדים של הסיפור: ברובד האנושי האחים מתאספים וחושבים שהם המעמיקים עצה; אך ברובד האלוהי העצה העמוקה היא של הקב"ה, המכוון את עלילת הדברים. הפועל 'ששתלח' רומז לתפיסת ירדת יוסף למצרים כשליחות, כפי שחש כבר יוסף עצמו (בראשית מ"ה, ה, ח).

35. כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, ט"ש ס"ח 110.85 (הדברים מובאים כאן תוך השלמת הקיצורים שבכתב היד).

36. הטור מסיים את מחרוזת הקדוש הראשונה בפיוט, ותיבת 'קדוש' מופיעה כאן על פי התבנית הקבועה של היוצר, וכנהוג משמשת כינוי לקב"ה, אך מילת הקישור 'בעלילת' ייחודית, ונבחרה

מעללי אנוש או 'עלילת קדוש'?

אפילו פייטן ממוצא ספרדי, ר' יוסף אבן אביתור, שפעל במזרח בזמנו של ר' שמואל השלישי,³⁷ הכיר את המוטיב ושילב אותו בפיוטיו. ביוצר שלו לפרשת וישב הוא תולה את חלומות יוסף בעלילת הקב"ה המתכנן את הדברים:³⁸

הַמְעוֹלָל עֲלִילוֹת לְשַׁלְחוֹ לַפְּנִיָּהם לְמַחֲהָ פְּלֹאִי בְּהִרְאוֹתוֹ
וְהַחֲלִימוֹ חֲלוֹמוֹת צָדֵק כְּחִזְיוֹן נָבִיא בְּהִתְנַבְּאוֹתוֹ

הקב"ה מכונה "המעולל עלילות", ובו נתלים כל המעשים; והוא מכוון את הדברים על ידי החלומות הדומים לחזונות נבואה. מטרת שליחותו של יוסף למצרים היא, כמפורש בדברי יוסף עצמו, "למחיה", להציל את בית יעקב מן הרעב (השווה בראשית מ"ה, ה). את היוצר שלו לפרשת מקץ פותח ר' יוסף במילים: "אני היום מספר עלילות שוכן מרומים",³⁹ ובהמשך הוא מספר על פרעה ש"ישן ויחלום שנית בגזירת עלילת אל מיוחד".

ד

ראינו אפוא מסורת בת כחמש מאות שנים של התייחסות פייטני ארץ ישראל וסביבותיה אל ידו המכוונת של הקב"ה בפרשת מכירת יוסף, תוך שימוש חוזר ונשנה במילת המפתח 'עלילה'. אולם בתחילת דברינו הצגנו כמה זוויות ביחסם של בעלי המדרשים למטרת אותה 'עלילה' ולמשמעותה, למן הנוסח המרוכך המרומז בבראשית רבה, הרואה את המטרה הסופית בגאולת ישראל וקריעת ים סוף, ועד להתרסה הבוטה בתנחומא וישב, המטיחה כביכול בקב"ה שהוא מאשים את בני האדם לשווא, ומציג כעונש על מעשיהם אירועים שתוכננו על ידו מראש. לאיזו גרסה של המדרשים הללו כיוונו הפייטנים? האם יכלו הפייטנים הקדומים כיניי ור' שמעון בירבי מגס להכיר את הגרסה המתריסה, המתועדת אצלנו רק בשכבה מדרשית מאוחרת לזמנם (השכבה התנחומאית)? כמעט בכל הפיוטים שראינו מובאים הדברים במרומז, דבר המונע את האפשרות לענות כמובן במכוון.

37. ראה עליו: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, עדכן והשלים ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 150-156.

38. היוצר (הנפתח "אלוף התעודה המסלסל חוק ומשפט") טרם נדפס, והציטוט מובא כאן על פי כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה (2712/31), e. 39, דף 165א.

39. גם יוצר זה טרם נדפס, והציטוטים מתוכו באים על פי כ"י אוקספורד שנוכח בהערה הקודמת, דף 166ב. יש לציין שר' יוסף אבן אביתור אוהב לפתוח את יצירותיו בהכרזה שהוא עומד לספר את נפלאות ה' (ראה: ש' אליצור, 'בין יוסף ליוסף: לזהות מחברו של יוצר קדום', תרביץ עא, תשס"ב, עמ' 81-82, ובעיקר במובא בהערה 44), ומבחינה זו אין היוצר למקץ שונה מיוצרות רבים אחרים שלו. אבל השימוש בהקשר זה במילה "עלילות" דווקא (ולא 'מעללים', 'מפלאים' וכד') בא כנראה משום מרכזיותה של המילה 'עלילה' בסיפורי יוסף ואחיו.

על השאלה. בנוסף על כך דרך הישרדות החומר במדרשים שלפנינו מעלה חשד שמקור מרכזי וקדום אבד,⁴⁰ ואולי דווקא אליו רומזים פייטנים רבים.

אבל בפיוטים ספורים יש רמזים המכוונים אותנו לזווית מדויקת יותר. מצד אחד, מתברר שהדרשה המתריסה הידועה לנו רק משכבת התנחומא המאוחרת הייתה ידועה ככל הנראה, בנוסח כלשהו שלה, כבר בימי ינאי. ברהיט מן הקדושתא שלו לסדר "הן קרבו ימיך למות" (דברים ל"א, יד) העוסקת בפטירת משה (נושא המופיע גם הוא, בצד עניין מכירת יוסף, בתנחומא), אומר ינאי:⁴¹

הִיכְנָתָה עֲלִילוֹת לְכָל חַי / וְעִרְכָתָה תוֹצְאוֹת לְמָנָה

אבל לבד מרמז דק זה קשה להעלות מן הפיוטים כיוון של התרסה כלפי מעלה. מן הצד השני, הצלחנו להעלות בסעיף הקודם מפיוטי ר' שמעון הכהן בירבי מגס ומן השבעות לסדרים רמזים לקיומו של מדרש המדבר גם על המתקת גזרת 'ידוע תדע', והחלפת ירידת ישראל למצרים כבולים בשלשלות או בקולרים בירידתם בעקבות יוסף, תוך דרשת הפסוק "בחבלי אדם אמשכם בעבדות אהבה" (הושע י"א, ד), וגם על עניין העלילה, שבמרכזו אולי עמד הפסוק "נורא עלילה על בני אדם" (תהילים ס"ו, ה). מדרש כזה, הקושר את שני הפסוקים יחדיו, אינו עומד היום לפנינו, אך כידוע חומר מדרשי רב אבד.⁴² מובן מאליו שתמיד קיימת גם האפשרות שהפייטנים צירפו את הדברים בעצמם

40. השערה זו עולה גם מעיון במקורות המדרשיים וגם מעיון בפיוטים: במדרשים – משום קיצור הלשון במקור מבראשית רבה שהובא בראש סעיף א, והבאת הפסוק מתהילים ס"ו, ה – פסוק הנתפס אצל הפייטנים כמכיל את מילת המפתח המרכזית – בהקשר מרומז בלבד (תוך דרשת "פסים" – "פס ים", אם כי, כפי שראינו [לעיל, הערה 5], ייתכן שדווקא שם מקומו המקורי של השימוש בפסוק זה בהקשר של מכירת יוסף, משום המשכו ב"הפך ים ליבשה"). על שחזור דרשה קדומה על פי הפיוטים ראה בסמוך, בפנים.

41. צ"מ רבינוביץ (לעיל, הערה 18), ב, תשמ"ז, עמ' 188, שורה 33.

42. כמה דוגמות לדרשות אבודות הניתנות לשחזור מתוך פיוטים באות, דרך משל, אצל: צ"מ רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוטי ינאי, תל אביב תשכ"ה, עמ' 268-280; ש' אליצור (לעיל, הערה 14), עמ' 76-79; הנ"ל, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 203-207; הנ"ל, 'מדרש ופסוקו בראי הפייטנות', סיני צט, תשמ"ו, עמ' צט-קט. דוגמה מעניינת לדרשה שאיננה לפנינו אך ניתן לשחזר את עיקרה מתוך פיוטים, היא דרשה הקשורה אף היא בשורש 'עלל' ובסיפור מכירת יוסף, ועל פיה נדרש הפסוק במשלי כ', יא: "גם במעלליו יתנכר נער אם זך ואם ישר פעלו" על יוסף בראשית דרכו (אולי תוך קישור לציון "והוא נער", בראשית ל"ז, ב). דרשה אבודה זו נרמזת פעם אחר פעם בפיוטים העוסקים ביוסף. ינאי, במחיה לסדר "וישב יעקב" (בראשית ל"ז, א; צ"מ רבינוביץ [לעיל, הערה 18], עמ' 221, שורה 14) מכנה את יוסף "רך הניכר במעלליו כי נעים", ואף מביא את הפסוק במשלי בשרשרת הפסוקים שלאחר מחיה זה. ובמגן לסדר "ויוסף הורד מצרימה" (בראשית ל"ט, א) הוא שב ומכנה את יוסף "זך אשר במעלליו ניכר" (רבינוביץ, שם, עמ' 228, שורה 4). גם בשבעתא קדומה לסדר זה נאמר "ויוסף

משני מקורות שונים. בין כך ובין כך כיוון הדברים ברור: מטרת ה'עלילה' היא לקיים את גזרת 'ידוע תדע', אך בדרך של חסד ואהבה ולא במידת הדין.

כנגד כל הפיוטים הללו, שדרשתנו באה בהם ברמזים דקים יחסית, אנו מוצאים דרשה מפותחת, המונה את גודל עלילותיו של הקב"ה בהקשר של מעשה יוסף ואחיו, באופן של ר' שמואל השלישי לפרשת וישב. הכיוון העולה מן האופן ייחודי, וברבים מהפרטים הבאים בו עדיין לא נתקלנו בשום מקור שהבאנו. משום חשיבותו לענייננו נביא אותו כאן בשלמותו: ⁴³

אָדְרוּ לְנוֹרָא עֲלִילוֹת חָן טְפוּחֵי עֲלִיָּה
בְּרוּחָהּ לְפָנָיו סְתוּרָה כְּמוֹ גְּלוּיָה
גְּדוֹל הָעֶצָה וְרַב הָעֲלִילָה
דִּי עֲלִילוֹתָיו הוֹדִיעוּ מְבִינֵי פְּלִילָה

5 הָעֲלִיל סִיבּוּךְ אֵיל כּוּפֵר לְעֶקֶד לְהַזְבֵּד
וְ[ה]מְהִיר צֶאֱת שׁוֹאֶבֶת לְהַצְלִיחַ דֶּרֶךְ הָעֶבֶד

1. אדרו: פארו ורוממו. לנורא עלילות: לקב"ה (על שום תהילים ס"ו, ה). חן טפוחי עלייה: החונה ושוכן בשמים ("טפוחי" על שום "וימיני טפחה שמים" [ישעיהו מ"ח, יג], ו"עלייה" על שום "המקרה במים עליותיו" [תהילים ק"ד, ג]). 2. ברורה... גלויה: שכל הנסתרות גלויות לפניו. 3. גדול... העלילה: כינויים לקב"ה, על פי ירמיהו ל"ב, יט. 4. די עלילותיו: את עלילותיו הרבות. מביני פלילה: יודעי החכמה. 5. העליל: הביא עלילה, גרם. סיבוך איל: את האיל שנאחז בסבך בקרניו (בראשית כ"ב, יג). כופר לעקוד: לעלות לקרבן במקום יצחק בעת העקדה. להזבד: לתת. 6. והמהיר: וזירו. צאת שואבת: את יציאת רבקה אל העין. להצליח דרך העבד: השווה בראשית כ"ד, מב.

אשר במעלליו ניכר" (ש' אליצור [לעיל, הערה 24], עמ' 140, שורה 1). ר' אלעזר בירבי קילר מסיים את האהבה שלו לפרשת וישב בפסוק "גם במעלליו" וכו' (ש' אליצור [לעיל, הערה 30], עמ' 178, וראה שם, עמ' 43-54, על דרכו של הפייטן בבחירת הסיומות המקראיות בפיוטי המאורה, האהבה והזולת). גם ר' שמואל השלישי מכנה את יוסף ביוצר לוישב "ילד נתנכר במעלליו" (מ"צ וייס [לעיל, הערה 34], עמ' 182; והנוסח כאן מתוקן על פי כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, [2706/9] f. 33, דף 17א), ושב ומכנה אותו במי כמוכה לפרשה זו "מתנכר בזוך מעלליו" (כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, [2729/2] f. 29, דף 13א). הבאה חוזרת ונשנית זו של הפסוק ממשלי במסגרת כינויים ליוסף יש בה כדי להעיד על דרשה עתיקה שקשרה בין הדברים.

43. האופן (השייך גם הוא למערכת היוצר, ומעביר בה מן הפסוק הראשון אל הפסוק השני של קדושת היוצר) נדפס אצל וייס (לעיל, הערה 34), על פי כ"י קויפמן 138. כתב יד קויפמן אבד במרוצת השנים, וכאן מובא האופן על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, ט"ש ס"ח 124.43, בתיקונים קלים על פי הדפסתו של וייס.

זִמְנָן אֹרְחָת יִשְׁמַעְאֵלִים עֲלִילָה לְפֹרְת לְבַל יֵאבֹד
חֲלוֹם אוֹפָה וּמִשְׁקָה וְתַנִּין רִבִּיד זָהָב לְהַרְבֵּד

טִיכָס רֶדֶת בֶּת פֶּרְעָה עֲלִילָה לְמִשְׁיִית עֲנִיו
יִישָׁר סִיפּוֹר חֲלוֹם מְדִינָי לִירוּבָעֵל לְחִזָּק רַפְיוֹנִיו 10
כָּמַס רַעֲיוֹנִי כְּשָׂדִי עֲלוֹת חֲמוּדוֹת לְרִשְׁיוֹנִיו
לְהַדְסָה הַרִים קֶרֶן עֲלִילָה לְצֹלֹב צוֹלֵב וְנִינִיו

מַגִּיד מִרְאשִׁית אַחֲרִית מְעוֹז וּפֹדָה
מְזַמֵּן שְׁלוּשָׁה מִלְּאָכִים לְתוֹעָה בְּשָׂדָה
נִיהָגוּהוּ בְּמִצִּיאָ[ה] וּשְׂאִילָה נְאֻמִּיָּה לְהִידָדָה 15
נִיצוּחוֹ כְּאוֹפָנִים נְמִלִּיךְ נַעַן וְנִהוּדָה

7. עלילה... יאבד: כדי לגרום ליוסף ("פורת", על שום "בן פורת יוסף" [בראשית מ"ט, כב]) שלא ימות בבור. 8. חלום... ותנין: והקב"ה זימן גם את חלומותיהם של שר המשקים, שר האופים ופרעה ("תנין", על שום יחזקאל כ"ט, ג). רביד... להרבד: כדי שיוסף יזכה ברביד הזהב כשיעלה לגדולה (השווה בראשית מ"א, מב). 9. טיכס: סידר, זימן. רדת בת פרעה: את ירידת בת פרעה לרחוץ ביאור (שמות ב', ה). למשיית עניו: כדי שתמשה את משה מן המים. 10. יישר... רפיוניו: זימן את המדייני שסיפר את חלומו לחברו כדי לחזק את לבו הרפה של גדעון (השווה שופטים ז', ט-טו). 11. כמס רעיוני כשדי: השכיח את החלום מנבוכדנאצר (דניאל ב', א ואילך). עלות... לרשיוניו: כדי שדניאל ("חמודות", על שום דניאל י', יא, יט) יעלה לשלטון ויזכה בעצמה (ל'רשיון' מעניין שלטון וכוח השווה: מ' זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 501-502). 12. להדסה הרים קרן: העלה את אסתר למלכות. לצלוב: לתלות. צולב: את המן שביקש להשמיד את היהודים. וניניו: ואת בניו. 13. מגיד מראשית אחרית: הקב"ה, על פי ישעיהו מ"ו, י. מעוז ופודה: המשך הכינוי לקב"ה. 14. מזמן... בשדה: זימן ליוסף, שעה שתעה בשדה, שלושה מלאכים; השווה: "וימצאהו איש והנה תועה בשדה" (בראשית ל"ז, טו), וראה מדרשו: "שלושה מלאכים ניזדווגו לו, 'וימצאהו איש', 'וישאלהו האיש', 'ויאמר האיש' " (בראשית רבה פרשה פד יד, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1017). 15. ניהגוהו... ואמירה: השווה למובא לטור הקודם. להידדה: להוליך את יוסף בדרך המתוכננת לו. 16. ניצוחו: את הילולו של הקב"ה. נען: נשיר. ונהודה: ונודה לו.

הקשר אל הדרשה המרכזית, המיוסדת על תהילים ס"ו, ה ("נורא עלילה על בני אדם"), עולה מן הטור הראשון באופן, שבו מכונה הקב"ה "נורא עלילות". לשון 'עלילה' חוזר במחרוזת הראשונה עוד פעמיים, בשיבוץ הפסוק "גדול העצה ורב העלילה" (ירמיהו ל"ב, יט) בטור השלישי, ובקריאה להודיע את עלילותיו בטור הרביעי. מכאן ואילך מונה ר' שמואל השלישי את 'עלילותיו' של הקב"ה, ומרכז סדרה של אירועים הנראים לכאורה טבעיים, אך מבליטים את ידו המכוונת של הקב"ה שזימן אותם בכוונה תחילה. רוב האירועים אינם קשורים למכירת יוסף: האיל הנאחז בסבך בקרניו זומן כדי להציל את

יצחק מן העקדה; רבקה נזדמנה לעבד מיד לאחר תפילתו; בת פרעה ירדה ליאור כדי למשות את משה; המדייני סיפר את חלומו לחברו כדי לחזק את לבו של גדעון; נבוכדנאצר שכח את חלומו, כדי שדניאל יעלה לגדולה; ואסתר נלקחה אל בית אחשורוש כדי להביא לתליית המן ובניו. בכל המקרים הללו ניכרת ידו המכוונת של הקב"ה – ה'עלילה' (לשון החוזר גם כאן פעמיים בכל מחרוזת) - בעיתוי המדויק ובמקום המכוון של כל אירוע. 'עלילותיו' של הקב"ה מכוונות אפוא את המציאות על מנת להביא פדות, הצלה והצלחה. הכיוון החיובי הבולט של הדברים עולה כאן באופן חד-משמעי.

בהקשר זה מקבלות גם העלילות הקשורות במכירת יוסף גוון חיובי מובהק, אם כי לא מבחינת תכנון העתיד הרחוק הכרוך בירידת ישראל למצרים ובהוצאתם משם, אלא בגורלו המידי של יוסף עצמו: אורחת הישמעאלים מזדמנת כדי שהוא יינצל ולא יאבד בבור; ושר המשקים, שר האופים ופרעה חולמים את חלומותיהם כדי שהוא יעלה לגדולה ויזכה לרביד הזהב. שני אירועים אלה משלב הפייטן במקומם הראוי על פי הסדר הכרונולוגי של ה'עלילות' שקבע בפיוט. אולם במחרוזת האחרונה הוא שב לעניין יוסף, והפעם מביא 'עלילה' אחרת, שונה באופייה: התגלות המלאכים ליוסף כשתעה בשדה וביקש את אחיו. כאן משנה הפייטן, בעקבות המדרשים, את הסיפור, וה'איש' שבתורה הופך לשלושה מלאכים המסייעים ליוסף בדרכו. מבחינת ר' שמואל השלישי המהלך נחוץ משום סוג הפיוט: האופן, המזמין עיסוק במלאכים, ומשום כך הוא אף מציב עניין זה לקראת סיום האופן. מטרת הפגישה עם המלאכים אינה מפורשת בפיוט, אך מכוח ה'עלילות' שקדמו לה היא נתפשת מעתה כחלק מההכוונה האלוהית שנועדה להגן על יוסף ולהצליח את דרכו.

המרחק בין רצף ה'עלילות' שבמדרש המתריס בתנחומא וישב ובין הרצף החיובי של ה'עלילות' באופן של ר' שמואל השלישי גדול מאוד, ואולי יש בכיוון הדברים אצל ר' שמואל כדי ללמד שגם פייטנים אחרים ששילבו את עניין ה'עלילה' בפיוטיהם לצד חיובי שלה נתכוונו; ו'אל דעות ה' ולו נתכנו עלילות' (שמ"א ב', ג).